

Mosques as Discursive Centers in the Reproduction of Identity and Social Capital: An Analysis of Central and Marginal Neighborhoods of Khorramabād

Maryam Ahmadpoor¹

1. PhD Student in Cultural Policymaking, Imam Hussein Comprehensive University, Iran.

ahmadpoor.maryam62@gmail.com

Received: 2026/01/28; Accepted 2026/06/08

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Within Islamic discourse, mosques transcend their conventional devotional function to operate as dynamic discursive hubs—spaces wherein meaning, identity, and social capital are continuously reproduced through verbal interactions, collective rituals, and localized networks. In contemporary Iranian cities, however, physical and managerial transformations have exacerbated spatial inequalities. The divide between privileged central neighborhoods and marginalized peripheral areas manifests not only in unequal access to urban services but also in divergent patterns of social interaction and the variable quality of local networks.

A systematic review of the extant literature reveals four major lacunae: (1) insufficient attention to the discursive mechanisms underlying mosque functions; (2) a conspicuous absence of intra-urban comparative analyses; (3) a weak theoretical-methodological nexus between discourse analysis, social identity, and social capital; and (4) a pervasive neglect of mosques' discursive agency in relation to institutional power structures.

The present study seeks to examine the role of mosques in representing social identity and generating social capital within both the central and marginal neighborhoods of Khor-

ramabad. The central research question is: How do discursive constructs and institutional contexts shape the function of Khorramabad's mosques as "discursive centers" in the processes of group identity formation, social capital reinforcement, and citizen participation enhancement across central and peripheral neighborhoods?

Method: This qualitative investigation employed Critical Discourse Analysis (CDA), utilizing Fairclough's three-dimensional model (description, interpretation, and explanation) in conjunction with van Dijk's ideological square framework. The study population encompassed all discourses related to mosques in Khorramabad, categorized into three principal types: textual discourses (sermons, announcements, and local news); official documents (endowment and municipal reports); and field activities (religious ceremonies and charitable programs).

The research field was geographically delimited to central neighborhoods (characterized by rich cultural-historical heritage) and marginal neighborhoods (marked by economic and social challenges). Purposeful sampling was employed to select 12 mosques—six in central and six in marginal areas—based on three criteria: social significance, geographic diversity, and accessibility to rich data.

Data collection employed a multi-method approach: document analysis of 25 recorded sermons, 30 bulletin board announcements, and 15 local news items from Mehr, Shabestan, and IRNA news agencies; participant observation in 12 religious ceremonies and 10 charitable initiatives; and review of official records, including the 2024 annual report of the Endowment Organization of Lorestan. To ensure trustworthiness, Lincoln and Guba's quality criteria (peer debriefing, triangulation, and member checking) were systematically applied.

Table 1 – Summary of Discursive Findings of Central and Marginal Mosques in Khorramabad (Based on CDA)

Context	Dominant Vocabulary	Reproduced Identity	Social Capital	Participation Level (Arnstein)
Central (6 mosques)	Positive: unity, solidarity, enduring legacy	Cultural-historical, positive group identity	Bridging (out-group)	Cooperation & Delegation
Marginal (6 mosques)	Negative: imposed poverty, institutional injustice	Livelihood-resistance identity	Limited bonding (in-group)	Information & Service receipt

Results: The findings were organized across three analytical levels. At the descriptive level, textual analysis revealed that the discourse of central mosques—drawing upon cultural-historical heritage and affirmative vocabulary such as “Islamic unity,” “brotherly solidarity,” and “enduring legacy”—reproduced a positive group identity. In contrast, marginal mosques, oriented around livelihood themes and negative terminology such as “imposed poverty,” “social deprivation,” and “institutional injustice,” foregrounded supportive demands and local justice-seeking narratives.

At the interpretive level, in central mosques, spontaneous synergy among imams, benefactors, and local institutions served to strengthen bridging social capital and elevate citizen participation to the levels of cooperation and delegated authority on Arnstein’s ladder. A concrete illustration of this dynamic was the “One Night, One Neighborhood, One Mosque” initiative, which featured 10 exhibitions and attracted over 500 visitors. Conversely, in marginal mosques, the predominance of deterministic discourses and livelihood-oriented reinterpretation constrained collective actions to the levels of information dissemination and service receipt.

At the explanatory level, institutional challenges—most notably, the lack of coordination between the Endowment Organization and the municipality in allocating funds for the reconstruction of 14 flood-damaged mosques (with damages totaling 30 billion tomans across 40 mosques)—undermined public trust and fueled the reproduction of discursive inequality. Nonetheless, instances of mutual aid (*Mowasāt*)—such as 30 participants distributing 100 food packages at the Asadābadi mosque—alongside synergistic collaborations between NGOs and mosques, demonstrate the latent potential to break free from the cycle of institutional dependency.

Discussion and Conclusions: The findings unequivocally demonstrate that mosques situated in divergent spatial-economic contexts perform distinct discursive and identity functions. These differences are not mere reflections of spatial inequalities; rather, they are products of the structural reproduction of historical disparities and the specific patterns of local governance prevalent in Khorramabad.

Theoretically, while corroborating social identity theory (Tajfel) and social capital theory (Putnam), this study reveals that the absence of a discursive-analytical approach in prior research has left our comprehension of mosques’ actual role in the socio-cultural transformation of neighborhoods fundamentally incomplete. Practically, central mosques

function as “independent producers of meaning,” whereas marginal mosques have been reduced to “passive consumers of institutional discourses”—a condition that actively reproduces discursive inequality.

This study encountered certain limitations, including its focus on only 12 mosques within a medium-sized city and the difficulty of accessing sermons from earlier periods. Based on the findings, four strategic recommendations are proposed: (1) developing local discursive literacy through specialized workshops for imams and cultural activists in marginal areas; (2) establishing networking platforms between central and marginal mosques to facilitate the exchange of experiences and resources; (3) revitalizing endowment management by empowering local councils and benefactors within a transparent and participatory framework; and (4) designing a multi-level, neighborhood-based participation model that transitions from symbolic participation to genuine delegation of authority.

Acknowledgment: We extend our sincere gratitude to all imams, cultural activists, and worshippers of the selected mosques in Khorramabad who cooperated in this research. We also thank the Endowment Organization of Lorestan and the Khorramabad Municipality for providing official reports.

Conflict of Interests: No conflict of interest was declared by the authors.

Keywords: Critical Discourse Analysis, Social Capital, Collective Identity, Mosques, Urban Spaces.

Cite this article: Ahmadpoor, Maryam (2026). Mosques as Discursive Centers in the Reproduction of Identity and Social Capital: An Analysis of Central and Marginal Neighborhoods of Khorramabad. *Journal of Islam and Social Sciences* 17(36): 179-212.

مساجد به عنوان کانون های گفتمانی در بازتولید هویت و سرمایه اجتماعی؛ تحلیلی از محله های مرکزی و حاشیه ای شهر خرم آباد

 مریم احمدپور^۱

۱. دانشجوی دکتری سیاست گذاری فرهنگی دانشگاه جامع امام حسین (علیه السلام)، ایران.

ahmadpoor.maryam62@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۰۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۸

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: در گفتمان اسلامی، مساجد کارکردی فراتر از عبادتگاه دارند و به عنوان کانون های گفتمانی پویا عمل می کنند که در آنها معنا، هویت و سرمایه اجتماعی از طریق تعاملات کلامی، مناسک جمعی و شبکه های محلی بازتولید می شود. باوجوداین، در شهرهای معاصر ایران، تحولات کالبدی و مدیریتی به تشدید نابرابری های فضایی انجامیده است؛ به گونه ای که شکاف میان محله های برخوردار مرکزی و مناطق حاشیه ای، نه تنها در دسترسی به خدمات شهری، بلکه در الگوهای تعامل اجتماعی و کیفیت شبکه های محلی نیز بازتولید می شود. مرور نظام مند پیشینه پژوهش نشان می دهد که مطالعات پیشین عمدتاً بر توصیف کارکردهای کلی مساجد متمرکز بوده و چهار خلأ عمده دارند: ۱. غفلت از سازوکارهای گفتمانی در تحلیل کارکرد مساجد؛ ۲. فقدان تحلیل مقایسه ای درون شهری؛ ۳. ضعف در پیوند نظری-روش شناختی میان تحلیل گفتمان، هویت

اجتماعی و سرمایه اجتماعی، و ۴. نادیده گرفتن کنشگری گفتمانی مساجد در برابر ساختارهای قدرت نهادی. هدف این پژوهش، واکاوی نقش مساجد در بازنمایی هویت اجتماعی و تولید سرمایه اجتماعی در محله‌های مرکزی و حاشیه‌ای شهر خرم‌آباد است. پرسش اصلی پژوهش این است: سازه‌های گفتمانی و بسترهای نهادی چگونه نقش مساجد شهر خرم‌آباد را به‌عنوان «کانون‌های گفتمانی» در هویت‌سازی گروهی، تقویت سرمایه اجتماعی و ارتقای مشارکت شهروندی در محله‌های مرکزی و حاشیه‌ای شکل می‌دهند؟

روش: پژوهش حاضر با رویکرد کیفی و بهره‌گیری از تحلیل گفتمان انتقادی (CDA) با مدل سه‌سطحی فرکلاف (توصیف، تفسیر، تبیین) و چهارچوب ایدئولوژیک ون‌دایک (مرجع ایدئولوژیک) انجام شده است. جامعه مورد مطالعه، تمامی گفتمان‌های مرتبط با مساجد شهر خرم‌آباد است که به سه دسته اصلی تقسیم می‌شوند: ۱. متون گفتمانی (خطبه‌ها، اطلاعیه‌ها، اخبار محلی)؛ ۲. مستندات رسمی (گزارش‌های اوقاف و شهرداری) و ۳. فعالیت‌های میدانی (مراسم مذهبی و برنامه‌های خیریه). میدان تحقیق به دو دسته محله‌های مرکزی (با پیشینه تاریخی-فرهنگی غنی) و محله‌های حاشیه‌ای (با چالش‌های اقتصادی و اجتماعی) محدود شده است. نمونه‌گیری به روش هدفمند انجام شد و ۱۲ مسجد (۶ مسجد در محله‌های مرکزی و ۶ مسجد در محله‌های حاشیه‌ای) براساس سه معیار اهمیت اجتماعی، تنوع جغرافیایی و دسترسی به داده‌های غنی انتخاب شدند. گردآوری داده‌ها به‌صورت چندمنبعی انجام شد: تحلیل اسنادی شامل ۲۵ خطبه ضبط‌شده، ۳۰ اطلاعیه از تابلوهای اعلانات مساجد و ۱۵ خبر محلی از خبرگزاری‌های مهر، شبستان و ایکنا؛ مشاهده مشارکتی در ۱۲ مراسم مذهبی و ۱۰ طرح خیریه؛ و بررسی مستندات رسمی نظیر گزارش سالانه اوقاف لرستان در سال ۱۴۰۳. برای تضمین اعتبار یافته‌ها، راهبردهای استاندارد لینکلن و گوبا (بازبینی همکاران، مثلث‌سازی منابع، بازخورد مشارکت‌کنندگان) به کار گرفته شد.

نتایج: یافته‌ها در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین سازمان‌دهی شد. در سطح توصیف، تحلیل متون نشان می‌دهد گفتمان مساجد مرکزی با تکیه بر میراث فرهنگی-تاریخی و واژگان ایجابی (مانند «وحدت اسلامی»، «همبستگی برادرانه»، «میراث ماندگار») هویت مثبت گروهی را بازتولید می‌کند؛ درحالی‌که مساجد حاشیه‌ای با محوریت مضامین معیشتی و واژگان سلبی (مانند «فقر تحمیلی»، «محرومیت اجتماعی»، «بی‌عدالتی نهادی») بر مطالبات حمایتی تمرکز دارند. در سطح

تفسیر، در مساجد مرکزی، هم‌افزایی خودجوش میان ائمه، خیرین و نهادهای محلی، سرمایه اجتماعی پلزن را تقویت و مشارکت شهروندی را تا سطوح همکاری و تفویض اختیار (نردبان آرنشتاین) ارتقا داده است؛ نمونه عینی آن طرح «هر شب یک محله، هر شب یک مسجد» با ۱۰ نمایشگاه و ۵۰۰ بازدیدکننده بود. در مقابل، در مساجد حاشیه‌ای، غلبه گفتمان‌های جبرگرا و بازتفسیر معیشتی، کنش‌های جمعی را به سطوح اطلاع‌رسانی و دریافت خدمات محدود کرده است. در سطح تبیین، چالش‌های نهادی مانند ناهماهنگی میان اوقاف و شهرداری در تخصیص اعتبار برای بازسازی ۱۴ مسجد سیل‌زده (با خسارت ۳۰ میلیارد تومانی به ۴۰ مسجد) اعتماد عمومی را تضعیف کرده و به بازتولید نابرابری گفتمانی دامن زده است. باوجوداین، نمونه‌هایی از اقدامات مواسات (۳۰ شرکت‌کننده و ۱۰۰ بسته غذایی در مسجد اسدآبادی) و هم‌افزایی سازمان‌های مردم‌نهاد با مساجد، پتانسیل خروج از چرخه انتظار نهادی را نشان می‌دهد.

جدول ۱. خلاصه یافته‌های گفتمانی مساجد مرکزی و حاشیه‌ای شهر خرم‌آباد (براساس تحلیل گفتمان انتقادی)

بافت	واژگان غالب	هویت بازتولیدشده	سرمایه اجتماعی	سطح مشارکت (آرنشتاین)
مرکزی (۶ مسجد)	ایجابی: وحدت، همبستگی، میراث ماندگار	هویت فرهنگی-تاریخی، مثبت گروهی	پلزن (برون گروهی)	همکاری و تفویض اختیار
حاشیه‌ای (۶ مسجد)	سلبی: فقر، تحمیلی، بی‌عدالتی نهادی	هویت معیشتی-مقاومتی	پیوندی محدود (درون گروهی)	اطلاع‌رسانی و دریافت خدمات

بحث و نتیجه‌گیری: یافته‌های این پژوهش به روشنی نشان می‌دهد که مساجد در بافت‌های فضایی-اقتصادی متفاوت، کارکردهای گفتمانی و هویتی متمایزی از خود بروز می‌دهند. این تفاوت‌ها نه صرفاً بازتابی از نابرابری‌های فضایی، بلکه محصول بازتولید ساختاری نابرابری‌های تاریخی و الگوهای خاص حکمرانی محلی در شهر خرم‌آباد است. از منظر نظری، این پژوهش ضمن تأیید نظریه هویت اجتماعی (تاجفل) و نظریه سرمایه اجتماعی (پاتنام)، نشان می‌دهد که نبود رویکرد

تحلیلی-گفتمانی در مطالعات پیشین، درک ما را از نقش واقعی مساجد در تحولات اجتماعی-فرهنگی محله‌ها ناقص گذاشته است. از منظر عملی، مساجد مرکزی به‌عنوان «تولیدکنندگان مستقل معنا» و مساجد حاشیه‌ای به‌عنوان «مصرف‌کنندگان منفعل گفتمان‌های نهادی» عمل می‌کنند که این وضعیت بازتولیدکننده نابرابری گفتمانی است. پژوهش حاضر با محدودیت‌هایی مانند تمرکز بر تنها ۱۲ مسجد در یک شهر میانی و دشواری دسترسی به برخی خطبه‌های ادوار گذشته مواجه بوده است. براساس یافته‌ها، چهار راهبرد پیشنهاد می‌شود: ۱. توسعه سواد گفتمانی محلی از طریق کارگاه‌های تخصصی برای ائمه جماعات و فعالان فرهنگی در مناطق حاشیه‌ای؛ ۲. ایجاد سکوهای شبکه‌سازی میان مساجد مرکزی و حاشیه‌ای برای تبادل تجربه و منابع؛ ۳. بازآفرینی مدیریت موقوفات با توانمندسازی شوراهای محلی و خیرین در چهارچوب شفاف و مشارکتی؛ ۴. طراحی الگوی مشارکت چندسطحی محله‌محور که از مشارکت‌های نمادین به تفویض اختیار واقعی گذر کند.

تقدیر و تشکر: بدین وسیله از تمامی ائمه جماعات، فعالان فرهنگی و نمازگزاران مساجد منتخب شهر خرم‌آباد که در این پژوهش همکاری نمودند، سپاسگزاری می‌شود. همچنین، از سازمان اوقاف و امور خیریه استان لرستان و شهرداری خرم‌آباد به‌دلیل ارائه گزارش‌های رسمی، تشکر به عمل می‌آید.

تعارض منافع: هیچ تعارض منافی توسط نویسنده اعلام نشده است.

واژگان کلیدی: تحلیل گفتمان انتقادی، سرمایه اجتماعی، هویت جمعی، مساجد، فضاهای شهری.

استناد: احمدپور، مریم (۱۴۰۴). مساجد به‌عنوان کانون‌های گفتمانی در بازتولید هویت و سرمایه اجتماعی؛ تحلیلی از محله‌های مرکزی و حاشیه‌ای شهر خرم‌آباد. مجله اسلام و علوم اجتماعی ۱۷(۳۶): ۱۷۹-۲۱۲.

مقدمه و طرح مسئله

در منظومه فکری و تمدنی اسلام، مساجد کارکردی فراتر از عبادتگاه صرف دارند و به مثابه فضاهای گفتمانی پویایی عمل می‌کنند که در آنها معنا، هویت و سرمایه اجتماعی از طریق تعاملات کلامی، مناسک جمعی و شبکه‌های محلی بازتولید می‌شوند. مسجد به عنوان نهادی چندوجهی، پیوندی عمیق با غایت جامعه اسلامی دارد و در بازتولید هویت جمعی، تربیت دینی و تحقق عدالت اجتماعی نقشی کلیدی ایفا می‌کند (تک‌فلاح، ۱۳۹۵). از منظر تحلیل گفتمان انتقادی، زبان نه تنها بازتاب‌دهنده واقعیت‌های اجتماعی است، بلکه خود سازنده آنهاست؛ راهبردهای زبانی خاص مرزهای «خودی» و «غیری» را ترسیم کرده و ایدئولوژی‌های هویتی را مشروعیت می‌بخشند (فرکلاف، ۱۳۷۹؛ ون‌دایک، ۱۳۹۴).

براساس این، گفتمان‌های مسجدی به عنوان کانون‌های تولید معنا می‌توانند در شکل‌دهی به تعلق گروهی، تقویت اعتماد متقابل و تسهیل مشارکت شهروندی نقشی تعیین‌کننده داشته باشند؛ موضوعی که با نظریه‌های هویت اجتماعی و سرمایه اجتماعی پیوند نظری مستقیم دارد. پژوهش‌هایی مانند نوربخش و مینایی (۱۴۰۲) و اسماعیلی (۱۴۰۲) نشان داده‌اند که مساجد در ساختار شهرهای اسلامی-ایرانی بازتاب‌دهنده هویت ملی-دینی و هسته تعاملات فرهنگی-سیاسی محله‌ای هستند. باوجود این، کارکرد گفتمانی مساجد در خلأ رخ نمی‌دهد؛ بلکه تحت‌تأثیر ساختارهای فضایی، نابرابری‌های اقتصادی-اجتماعی و پیکربندی‌های نهادی شهر شکل می‌گیرد.

در بافت شهرهای معاصر ایران، تحولات کالبدی و مدیریتی به تشدید نابرابری‌های فضایی انجامیده است؛ به گونه‌ای که شکاف میان محله‌های برخوردار مرکزی و مناطق حاشیه‌ای، نه تنها در دسترسی به خدمات شهری، بلکه در الگوهای تعامل اجتماعی و کیفیت شبکه‌های محلی نیز بازتولید می‌شود. سیمایی و معمارزاده (۱۴۰۱) در تبیین حکمرانی شبکه‌ای بر ضرورت هماهنگی میان نهادها و مشارکت مردمی برای مدیریت این چالش‌ها تأکید دارند و مطالعات منطقه‌ای نشان می‌دهد که در شهرهایی با تنوع اجتماعی-اقتصادی مانند شهر خرم‌آباد، محله‌های مرکزی باتکیه بر پیشینه تاریخی، زیرساخت‌های فرهنگی و حضور نهادهای رسمی بستری برای تداوم گفتمان‌های هویت‌ساز فراهم می‌آورند (عصاره‌نژاد، ۱۴۰۳؛ فرخی، ۱۴۰۳).

در مقابل، محله‌های حاشیه‌ای با چالش‌های ساختاری مانند محرومیت نسبی، ضعف در خدمات‌رسانی شهری و گسست‌های اجتماعی مواجه‌اند؛ شرایطی که می‌تواند ماهیت و جهت‌گیری گفتمان‌های محلی را به سمت مطالبات معیشتی و سازوکارهای حمایتی سوق دهد. در چنین بستر نامتقارنی، مساجد به‌عنوان نهادهای ریشه‌دار محله‌ای، نقشی واسطه‌ای مهم در مدیریت این تفاوت‌ها و در بازتولید همبستگی یا تشدید مرزبندی‌های اجتماعی ایفا می‌کنند. باوجود اهمیت این موضوع، مرور نظام‌مند ادبیات پژوهشی نشان می‌دهد که مطالعات پیشین عمدتاً بر توصیف کارکردهای کلی مساجد متمرکز بوده‌اند.

به‌عنوان نمونه، مهدوی‌کنی و امینی‌هرندی (۱۳۹۶) بر نقش مساجد در تقویت هویت محله‌ای و تعلق اجتماعی تأکید کرده‌اند؛ اما رویکردی پیمایشی-کلی داشته و از واکاوی عمیق سازوکارهای گفتمانی غافل مانده‌اند. علی‌الحسابی و همکاران (۱۴۰۱) نشان داده‌اند که گفتمان‌های مدرنیزاسیون، مسجد را به مکانی صرفاً مذهبی تقلیل داده‌اند، اما تحلیل مقایسه‌ای درون‌شهری را مورد غفلت قرار داده‌اند. همچنین، باهنر و فرخی (۱۳۹۳) بر نقش حمایتی حکومت و سیاست‌گذاری فرهنگی تأکید کرده‌اند، بدون آنکه چگونگی تعامل گفتمان‌های نهادی با زیست‌جهان محله‌ای و تأثیر آن بر سرمایه اجتماعی را تبیین کنند.

به‌طورکلی، کمتر پژوهشی با بهره‌گیری از چهارچوب تحلیل گفتمان انتقادی به واکاوی عمیق سازوکارهای زبانی، فرایندهای تولید و مصرف معنا، و پیوند آنها با ساختارهای قدرت نهادی در سطح محله پرداخته است. شکاف نظری-تجربی آشکار در عدم‌توجه به «تحلیل گفتمان مقایسه‌ای درون‌شهری» خلاصه می‌شود: چگونگی بازتولید یا دگرگونی گفتمان‌های مسجدی در پاسخ به شرایط متفاوت فضایی-اقتصادی محله‌های مرکزی و حاشیه‌ای تاکنون به‌صورت نظام‌مند بررسی نشده است. این خلأ، به‌ویژه در بافت شهرهای میانه‌ای مانند شهر خرم‌آباد که با تنوع گفتمانی و چالش‌های نهادی همزمان مواجه‌اند، درک جامع‌تری از پویایی‌های اجتماعی-فرهنگی مساجد را محدود کرده است.

ازاین‌رو، دغدغه محوری پژوهش حاضر، فهم این مسئله است که سازوکارهای گفتمانی و عوامل نهادی چگونه بر تفاوت‌های کارکردی مساجد شهر خرم‌آباد در زمینه «بازتولید هویت اجتماعی» و «تولید سرمایه اجتماعی» در دو بافت مرکزی و حاشیه‌ای تأثیر می‌گذارند. پرسش اصلی پژوهش به این شرح تدوین می‌شود: سازه‌های گفتمانی و بسترهای نهادی چگونه نقش مساجد شهر خرم‌آباد را به‌عنوان

«کانون‌های گفتمانی» در هویت‌سازی گروهی، تقویت سرمایه اجتماعی و ارتقای مشارکت شهروندی در محله‌های مرکزی و حاشیه‌ای شکل می‌دهند؟

این مطالعه با رویکرد کیفی و با بهره‌گیری از تحلیل گفتمان انتقادی (مدل سه‌سطحی فرکلاف و چهارچوب ایدئولوژیک ون‌دایک)، داده‌های متنی و میدانی گردآوری شده از ۱۲ مسجد منتخب را تحلیل خواهد کرد تا با پر کردن شکاف‌های موجود، بینشی نظری و عملی برای سیاست‌گذاری فرهنگی-اجتماعی محله‌محور و تقویت نقش مساجد به عنوان کانون‌های گفتمانی در توسعه پایدار شهری ارائه دهد.

پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش در حوزه کارکردهای اجتماعی، هویتی و کالبدی مساجد در شهرهای اسلامی، دامنه وسیعی از مطالعات را دربرمی‌گیرد. مرور نظام‌مند این آثار نشان می‌دهد که می‌توان آنها را در چند دسته اصلی جای داد: پژوهش‌های کارکردگرا که بر نقش چندوجهی مسجد فراتر از عبادتگاه تأکید دارند (تک‌فلاح، ۱۳۹۵؛ اسماعیلی، ۱۴۰۲؛ مهدوی‌کنی و امینی‌هرندی، ۱۳۹۶؛ تاجی و قوچانی، ۱۳۹۹)؛ مطالعات نهادی و سیاست‌گذارانه که کاهش محوریت مسجد در توسعه شهری معاصر را ناشی از تحولات مدیریتی، ناهماهنگی نهادی و رویکردهای حمایتی-نظارتی حکومت می‌دانند (عصاره‌نژاد، ۱۴۰۳؛ فرخی، ۱۴۰۳؛ باهنر و فرخی، ۱۳۹۳؛ رنگریز، ۱۴۰۲)؛ پژوهش‌های مرتبط با هویت‌سازی و کالبد شهری که مسجد را هسته مرکزی محله، بازتاب‌دهنده هویت ملی-دینی و عنصر کلیدی در همبستگی اجتماعی معرفی می‌کنند (نوربخش و مینایی، ۱۴۰۲؛ پورجعفر و پورجعفر، ۱۳۹۱؛ بمانیان، ۱۳۹۳؛ نصیرپور و دیگران، ۱۴۰۲؛ مظفر و دیگران، ۱۳۹۸؛ ناظمی اردکانی، ۱۳۹۱)؛ و نیز آثاری که بر ابعاد حکمرانی شبکه‌ای، مشارکت مردمی، سنت وقف و کارکرد تاریخی مساجد جامع تمرکز داشته‌اند (سیمایی و معمارزاده، ۱۴۰۱؛ نقره‌کار و دیگران، ۱۳۹۲؛ کریمی و دیگران، ۱۳۹۶).

در کنار اینها، علی‌الحسابی و همکاران (۱۴۰۱) با رویکردی متفاوت به تحلیل گفتمان مدرنیزاسیون پرداخته و نشان داده‌اند که چگونه این گفتمان مسجد را به مکانی صرفاً مذهبی تقلیل داده است. باوجود این غنای نسبی، کاوش در این مطالعات حکایت از خلأهای نظری و روش‌شناختی مهمی دارد که در ادامه به تفکیک تبیین می‌شود. جدول ۱ چخلاصه‌ای از مهم‌ترین این پژوهش‌ها را به همراه یافته‌های کلیدی و شکاف‌های موجود ارائه می‌دهد.

جدول ۱. مرور نظام‌مند پیشینه پژوهش و شکاف‌های موجود

ردیف	نویسنده (سال)	محور پژوهش	یافته کلیدی	شکاف / ارتباط با پژوهش حاضر
۱	تک‌فلاح (۱۳۹۵)	کارکردهای چندوجهی مسجد در نظام اسلامی	مسجد نهادی فراتر از عبادتگاه در ابعاد تربیتی، فرهنگی، اجتماعی و مدیریتی؛ با پیوند به غایت جامعه اسلامی (استکمال انسان) در بازتولید هویت جمعی و عدالت اجتماعی نقش کلیدی دارد	عدم بررسی سازوکارهای گفتمانی و تفاوت‌های فضایی درون‌شهری
۲	عصاره‌نژاد (۱۴۰۳)	کاهش محوریت مسجد در جامعه ایرانی پس از انقلاب	تحولات اجتماعی و مدیریتی نقش مساجد را به حاشیه رانده است؛ ضرورت بازتعریف جایگاه مسجد در توسعه شهری	نادیده گرفتن نقش زبان، گفتمان و ایدئولوژی در این افول؛ نیاز به تحلیل مقایسه‌ای بافت‌های مرکزی و حاشیه‌ای
۳	فرخی (۱۴۰۳)	تأثیر قدرت سیاسی و حکومت بر نهادهای فرهنگی (مساجد)	حکومت باید با رویکردهای حمایتی، ضمانتی، نظارتی و اقتضایی نقش مساجد را تقویت کند؛ ناهماهنگی نهادی مانع کارکرد اجتماعی مساجد است	نگاه کلان‌حاکمیتی، بدون توجه به پویایی‌های گفتمانی و زیست‌جهان محله‌ای
۴	باهنر و فرخی (۱۳۹۳)	نقش حمایتی حکومت در تقویت جایگاه مساجد	مساجد می‌توانند به‌عنوان مراکز هویت‌ساز و اجتماعی عمل کنند؛ سیاست‌گذاری برای افزایش کارکردهای فرهنگی و اجتماعی مساجد ضروری است	چگونگی تعامل گفتمان‌های نهادی با زیست‌جهان محله‌ای و تأثیر بر سرمایه اجتماعی تبیین نشده است
۵	سیمایی و معمارزاده (۱۴۰۱)	حکمرانی شبکه‌ای، هماهنگی نهادی و مشارکت مردمی	حکمرانی خوب مبتنی بر حاکمیت قانون، دستگاه قضایی کارآمد و مشارکت مردمی است؛ الگوی حکمرانی باید با شرایط اجتماعی و سیاسی هر نظام همه‌هنگ باشد	عدم تطبیق این الگو با سازوکارهای گفتمانی و نهادی مساجد در سطح محله

ردیف	نویسنده (سال)	محور پژوهش	یافته کلیدی	شکاف / ارتباط با پژوهش حاضر
۶	رنگریز (۱۴۰۲)	حکمرانی اسلامی و منشورهای آن	حکمرانی اسلامی شامل مشارکت حداکثری، شایسته‌سالاری، مشورت و نظارت است؛ مساجد به عنوان نهادهای فرهنگی- مذهبی در تحقق این منشورها مؤثرند	عدم واکاوی تجربی چگونگی تحقق این منشورها در گفتمان‌های عملیاتی مساجد
۷	نقره‌کار و دیگران (۱۳۹۲)	سنت وقف و مشارکت عمومی	وقف ابزاری اسلامی برای مشارکت عمومی در امور خیریه و حفظ هویت شهر اسلامی؛ می‌تواند کارآمدی مساجد را افزایش دهد	عدم تحلیل گفتمان‌های مرتبط با وقف و تأثیر آن بر سرمایه اجتماعی محله‌ای در بافت‌های نابرابر
۸	بمانیان (۱۳۹۳)	شهر اسلامی و هویت دینی	شهر اسلامی شهری مبتنی بر احکام شریعت و ارزش‌های دینی است که هویت دینی را در ساختار کالبدی و اجتماعی بازتاب می‌دهد	تمرکز بر کالبد، بدون تحلیل فرآیندهای زبانی و گفتمانی مؤثر بر بازتولید هویت
۹	نوربخش و مینایی (۱۴۰۲)	شهر اسلامی- ایرانی و هویت تشیع	شهر اسلامی-ایرانی بازتاب هویت ملی و دینی تشیع در ساختار شهری است؛ مساجد در این هویت‌سازی نقش دارند	عدم واکاوی گفتمانی چگونگی بازتولید این هویت در تعاملات روزمره مساجد
۱۰	نصیریپور و همکاران (۱۴۰۲)	ویژگی‌های محل سکونت مطلوب برای مسلمانان	تبیین ویژگی‌های محل سکونت مطلوب؛ مساجد عناصر کلیدی در تقویت هویت محله‌ای هستند	نیاز به تحلیل مقایسه‌ای گفتمان مساجد در محله‌های برخوردار و محروم
۱۱	اسماعیلی (۱۴۰۲)	جایگاه مسجد در ساختار شهرهای اسلامی	مساجد افزون‌بر عبادت، محل مبادلات فرهنگی، سیاسی و اجتماعی بوده و همبستگی اجتماعی را تقویت می‌کنند	عدم تبیین چگونگی تولید و مصرف گفتمان در بافت‌های نابرابر فضایی

ردیف	نویسنده (سال)	محور پژوهش	یافته کلیدی	شکاف / ارتباط با پژوهش حاضر
۱۲	پورجعفر و پورجعفر (۱۳۹۱)	نقش مساجد در تقویت تعلق محله‌ای	مساجد از طریق سازمان‌دهی فضایی و فرهنگی، زمینه تعامل و مشارکت اهالی را فراهم می‌کنند	تمرکز بر کالبد و سازماندهی فضایی، بدون تحلیل فرآیندهای گفتمانی مؤثر بر مشارکت
۱۳	تاجی و قوچانی (۱۳۹۹)	نقش فرهنگی مسجد در هویت‌بخشی و مدیریت محله‌ای	مساجد پایگاه‌های اجتماعی با اشتراکات مذهبی و فرهنگی هستند که در هویت‌بخشی و مدیریت محله نقش دارند	فقدان تحلیل مقایسه‌ای گفتمانی میان محله‌های مرکزی و حاشیه‌ای
۱۴	مظفر و دیگران (۱۳۹۸)	مساجد به‌عنوان هسته مرکزی محله‌ها	مساجد هسته‌های مرکزی محله‌ها در طراحی شهرهای اسلامی؛ احیای محله‌ها برای مقابله با کاهش تعاملات اجتماعی ضروری است	عدم توجه به ابعاد گفتمانی و زبانی تعاملات اجتماعی در مساجد
۱۵	کریمی و دیگران (۱۳۹۶)	نقش مساجد جامع در مدیریت شهری	مساجد جامع هماهنگ‌کننده ارکان شهر برای حل مسائل شهری هستند و نقش آنها در مدیریت شهری برجسته است	نیاز به تحلیل گفتمانی از نحوه هماهنگی و حل مسائل در بافت‌های متفاوت شهری
۱۷	ناظمی اردکانی (۱۳۹۱)	نقش محله و مسجد در شهر اسلامی	محله‌ها در شهر اسلامی نقش اساسی دارند؛ مساجد محور نظام اجتماعی و هویت‌بخشی محله‌ای هستند	عدم واکاوی گفتمانی چگونگی هویت‌بخشی مساجد در شرایط نابرابر فضایی
۱۸	مه‌دوی‌کنی و امینی‌هرندی (۱۳۹۶)	نقش مساجد در تقویت هویت محله‌ای و تعلق اجتماعی	مساجد در تقویت هویت محله‌ای، همبستگی اجتماعی و مشارکت داوطلبانه مؤثرند	رویکردی کلی دارد و از واکاوی عمیق سازوکارهای گفتمانی غافل است
۱۹	علی‌الحسابی و دیگران (۱۴۰۱)	بازنمایی مساجد در گفتمان مدرنیزاسیون	گفتمان‌های مدرنیزاسیون مساجد را به‌عنوان اماکن صرفاً مذهبی بازنمایی کرده و نقش اجتماعی آنها را به حاشیه رانده‌اند	تحلیل مقایسه‌ای درون‌شهری را مورد غفلت قرار داده؛ به کنشگری گفتمانی خود مساجد نپرداخته است

مرور نظام‌مند پیشینه پژوهش حاضر که در جدول ۱ تفصیل یافت، نشان می‌دهد که با وجود تنوع رویکردها و غنای توصیفی، چهار خلأ نظری و روش‌شناختی عمده در این حوزه به چشم می‌خورد که ضرورت انجام پژوهش کنونی را تبیین می‌کند:

نخست، غفلت از سازوکارهای گفتمانی در تحلیل کارکرد مساجد - غالب مطالعات پیشین (از جمله تک‌فلاح، ۱۳۹۵؛ مهدوی‌کنی و امینی‌هرندی، ۱۳۹۶؛ اسماعیلی، ۱۴۰۲؛ پورجعفر و پورجعفر، ۱۳۹۱؛ تاجی و قوچانی، ۱۳۹۹ و حتی علی‌الحسابی و همکاران، ۱۴۰۱ که به گفتمان مدرنیزاسیون اشاره کرده‌اند) رویکردی توصیفی - کلی یا کالبد - محور داشته‌اند و به واکاوی عمیق «زبان، استعاره، قدرت و ایدئولوژی» در تولید معنا و بازتولید هویت در فضای مساجد نپرداخته‌اند. به‌دیگرسخن، کمتر پژوهشی با بهره‌گیری از چهارچوب روش‌شناختی تحلیل گفتمان انتقادی (مانند مدل سه‌سطحی فرکلاف و مربع ایدئولوژیک ون‌دایک) به بررسی چگونگی شکل‌گیری معنا و مرزبندی‌های هویتی در متون و تعاملات مسجدی همت گماشته است.

دوم، فقدان تحلیل مقایسه‌ای درون‌شهری - تقریباً تمامی پژوهش‌های پیشین (به جز اشاره‌های محدود در عصاره‌نژاد، ۱۴۰۳ و فرخی، ۱۴۰۳ به تفاوت‌های منطقه‌ای) به تحلیل تفاوت‌های گفتمانی مساجد در محله‌های برخوردار (مرکزی) و حاشیه‌ای (محروم) نپرداخته‌اند؛ درحالی‌که بافت فضایی - اقتصادی شهرهای ایرانی، به‌ویژه شهرهای میانه‌ای مانند شهر خرم‌آباد، نابرابری‌های عمیقی را در الگوهای تعامل اجتماعی، کیفیت شبکه‌های محلی و نوع مواجهه با نهادهای رسمی رقم زده است. این غفلت باعث شده تا دانش نظری و عملی درباره چگونگی بازتولید یا دگرگونی گفتمان‌های مسجدی در پاسخ به شرایط متفاوت فضایی - اقتصادی همچنان ناقص بماند.

سوم، ضعف در پیوند نظری - روش‌شناختی میان تحلیل گفتمان، هویت اجتماعی و سرمایه اجتماعی - اگرچه پژوهش‌هایی مانند نوربخش و مینایی (۱۴۰۲)، اسماعیلی (۱۴۰۲) و نقره‌کار و دیگران (۱۳۹۲) به نقش مساجد در هویت‌سازی و سرمایه اجتماعی اشاره کرده‌اند، اما تلفیق نظام‌مند نظریه هویت اجتماعی (تاجفل)، نظریه سرمایه اجتماعی (پاتنام) و نظریه مشارکت (آرنشتاین) با روش تحلیل گفتمان انتقادی در بافت مساجد به صورت تجربی و زمینه‌مند انجام نشده است. به‌دیگرسخن، کمتر مطالعه‌ای کوشیده است تا از طریق تحلیل لایه‌های زبانی و گفتمانی،

سازوکارهای دقیق شکل‌گیری «مرزهای خودی/غیری»، «اعتماد تعمیم‌یافته» و «سطوح مشارکت» را در دو بافت متفاوت شهری تبیین کند.

چهارم، نادیده گرفتن کنشگری گفتمانی مساجد در برابر ساختارهای قدرت نهادی - اغلب پژوهش‌های نهادی (مانند فرخی، ۱۴۰۳؛ باهنر و فرخی، ۱۳۹۳؛ سیمایی و معمارزاده، ۱۴۰۱؛ رنگریز، ۱۴۰۲) مساجد را عمدتاً به‌عنوان نهادهایی منفعل و تحت تأثیر سیاست‌های کلان و رویکردهای حمایتی-نظارتی حکومت در نظر گرفته‌اند. در این نگاه، مساجد کمتر به‌عنوان «تولیدکنندگان فعال معنا» و «کنشگرانی مستقل» در تعامل یا تقابل با نهادهای بالادستی (اداره کل اوقاف و امور خیریه، شهرداری، سازمان تبلیغات اسلامی) بررسی شده‌اند. این خلأ به‌ویژه در مطالعات منطقه‌ای و محله‌ای که مساجد در آنها نقشی واسطه‌ای و فراتر از مجری صرف خط‌مشی‌ها ایفا می‌کنند، مشهود است. به این ترتیب، باوجود تنوع رویکردها، خلأهای نظری و روش‌شناختی عمده که مطرح شد، پژوهش حاضر با عبور از رویکردهای پیشین و بهره‌گیری از تحلیل گفتمان انتقادی، در پی پر کردن این خلأها و ارائه بینشی نو برای سیاست‌گذاری فرهنگی-اجتماعی محله‌محور است.

چهارچوب نظری

پژوهش حاضر با هدف واکاوی نقش مساجد به‌مثابه بستری برای بازتولید و تقویت ارزش‌ها و هنجارهای جامعه، از تلفیق چهار چهارچوب نظری کلیدی بهره می‌برد. این چهارچوب‌ها شامل نظریه هویت اجتماعی (تاجفل و ترنر)، نظریه سرمایه اجتماعی (پاتنام، بوردیو و وولکاک)، نظریه نردبان مشارکت (آرنشتاین) و تحلیل گفتمان انتقادی (فرکلاف و ون‌دایک) است. این تلفیق امکان بررسی هم‌زمان سازوکارهای روان‌شناختی، جامعه‌شناختی و گفتمانی تأثیرگذار بر هویت‌سازی و مشارکت در مساجد را فراهم می‌کند.

۱. نظریه هویت اجتماعی و خودطبقه‌بندی (تاجفل و ترنر)

براساس این نظریه، مساجد بستری جهت بازتولید و تقویت ارزش‌ها و هنجارهای جامعه خواهند شد. هنری تاجفل و جان ترنر نشان داده‌اند که هویت افراد تا حد زیادی از طریق عضویت در گروه‌های

اجتماعی شکل می‌گیرد (تاجفیل، ۱۹۷۸، ص ۹۸). افراد تمایل دارند خود را به عنوان عضوی از یک گروه اجتماعی تعریف کرده و هویت اجتماعی خویش را بر پایه این عضویت بسازند. این فرایند شامل دسته‌بندی شناختی «درون‌گروهی» (خودی) و «برون‌گروهی» (غیری) است که براساس ویژگی‌هایی نظیر مذهب، قومیت یا طبقه اجتماعی صورت می‌پذیرد (ترنر و رینولدز، ۲۰۱۲، ص ۱۲). در این دیدگاه، ادراک‌کنندگان هم‌زمان هم «من» فردی و هم «ما»ی جمعی هستند و رفتار خود را با هنجارها و ارزش‌های گروه هماهنگ می‌کنند.

در بافت مساجد، این فرایند خودطبقه‌بندی نه صرفاً یک مکانیسم شناختی، بلکه کنشی اجتماعی است که از طریق گفت‌وگوها، نمادها و مناسک جمعی بازتولید می‌شود (استاتس و برک، ۲۰۰۰). خطبه‌ها، اطلاعیه‌ها، حلقه‌های آموزشی و مراسم مذهبی، به مثابه ابزارهای گفت‌وگویی عمل کرده و مرزهای هویتی «ما مسجدی‌ها» را در برابر «دیگران» ترسیم و تعلق گروهی را تقویت می‌نمایند. بنابراین، مسجد نه فقط یک مکان عبادت، بلکه عاملی فعال در ساخت و بازتولید هویت جمعی مبتنی بر باورهای دینی و محلی است.

۲. نظریه سرمایه اجتماعی (پاتنام، بورديو و وولکاک)

برای تکمیل تحلیل هویت، نظریه سرمایه اجتماعی به بررسی شبکه‌ها، هنجارها و اعتماد متقابل می‌پردازد. رابرت پاتنام (۲۰۰۰) سرمایه اجتماعی را مجموعه‌ای از ارتباطات افقی می‌داند که همکاری جمعی را تسهیل کرده و کاهش آن، مشارکت مدنی فعال را تضعیف می‌کند. به گفته پاتنام، فقدان تعاملات اجتماعی منجر به کاهش حس اجتماع، اعتماد اجتماعی، شادی، سلامت، رونق اقتصادی و مشارکت دموکراتیک می‌شود. باوجوداین، او بر بازسازی سرمایه اجتماعی از طریق ابتکارات مردمی و سیاستی تأکید دارد.

تمایز مهمی که در این پژوهش به کار گرفته می‌شود، تفکیک پاتنام میان سرمایه اجتماعی پیوندی (درون‌گروهی و تقویت‌کننده انسجام میان همگنان) و سرمایه اجتماعی پل‌زن (برون‌گروهی و ایجادکننده پیوند میان گروه‌های ناهمگون) است. افزون‌براین، بورديو (۱۹۸۶) با نگاهی انتقادی‌تر نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی می‌تواند به بازتولید نابرابری‌های ساختاری کمک کند و با سرمایه فرهنگی و

نمادین پیوند دارد. وولکاک (۱۹۹۸) نیز مفهوم سرمایه اجتماعی ارتباطی را افزوده که بر نقش نهادهای رسمی در تسهیل دسترسی گروه‌های محلی به منابع کلان تأکید می‌کند.

در چهارچوب این پژوهش، مسجد به عنوان کانونی برای تولید و توزیع سرمایه اجتماعی تحلیل می‌شود که می‌تواند هم انسجام درون محله‌ای (پیوندی) را تقویت کند و هم پل‌هایی با نهادهای فراتر از محله (پل‌زن/ارتباطی) برقرار کند. همچنین، بررسی می‌شود که آیا فعالیت‌های مسجدی به افزایش اعتماد و همکاری جمعی منجر می‌شود یا در مواردی ممکن است مرزهای بسته گروهی را مستحکم‌تر کند.

۳. نظریه نردبان مشارکت شهروندان (آرنشتاین)

برای سنجش کیفیت مشارکت مردمی در مساجد، از مدل هشت‌پله‌ای آرنشتاین (۱۹۶۹) استفاده می‌شود. این نظریه سطوح مختلف مشارکت را از عدم مشارکت (دستکاری، درمان‌گری) تا مشارکت نمادین (اطلاع‌رسانی، مشاوره) و در نهایت مشارکت شهروندی واقعی (همکاری، تفویض اختیار، کنترل شهروندی) طبقه‌بندی می‌کند. براساس این، پژوهش حاضر صرفاً به شمارش تعداد شرکت‌کنندگان در نمازها یا مراسم مسجد اکتفا نمی‌کند، بلکه میزان تأثیرگذاری واقعی آنها در فرآیندهای تصمیم‌گیری مرتبط با برنامه‌ها، بودجه‌بندی و مدیریت مسجد را مورد ارزیابی قرار می‌دهد. به عبارت دیگر، مشخص می‌شود که مشارکت شهروندان در مسجد در کدام پله از نردبان آرنشتاین جای می‌گیرد و آیا این مشارکت از حالت نمادین فراتر می‌رود یا خیر.

۴. پیوند نظریه‌ها با تحلیل گفتمان انتقادی (فرکلاف و ون دایک)

برای تحلیل عمیق‌تر سازوکارهای زبانی و ایدئولوژیک مؤثر بر بازتولید هویت و سرمایه اجتماعی، چهارچوب یادشده با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی تلفیق می‌شود. نورمن فرکلاف (۱۳۷۹) با مدل سه‌سطحی خود (توصیف، تفسیر، تبیین) امکان تحلیل پیوند میان متن (سخنرانی‌ها، خطبه‌ها، اطلاعیه‌های مسجد)، کنش گفتمانی (چگونگی تولید، توزیع و مصرف این متون) و ساختارهای اجتماعی گسترده‌تر (قدرت، ایدئولوژی، نابرابری) را فراهم می‌کند. ازسوی دیگر، تون ون دایک (۱۳۹۴) با تأکید بر «مربع ایدئولوژیک» - یعنی تأکید بر ویژگی‌های مثبت درون گروه و برجسته‌سازی ویژگی‌های

منفی برون‌گروه - ابزاری تحلیلی برای واکاوی چگونگی مشروعیت‌بخشی گفتمانی به مرزهای هویتی ارائه می‌دهد.

در این پژوهش، تلفیق یادشده به ما امکان می‌دهد تا نشان دهیم چگونه گفتمان‌های تولیدشده در مسجد (از منبر و سخنرانی‌ها تا مکالمات غیررسمی) از طریق انتخاب واژگان خاص، استعاره‌ها، ساختارهای نحوی و راهبردهای بلاغی، هویت اجتماعی «ماسجدی» را بازتولید می‌کنند، سرمایه اجتماعی را در قالب اعتماد یا بی‌اعتمادی نسبت به دیگران شکل می‌دهند و سطوح مشارکت واقعی یا نمادین را تعیین می‌نمایند. بدین ترتیب، یک چهارچوب نظری چندبعدی فراهم می‌آید که هم به ابعاد روانیاجتماعی (هویت، دسته‌بندی)، هم به ابعاد شبکه‌ای و هنجاری (سرمایه اجتماعی)، هم به سطوح قدرت و مشارکت (نردبان آرنشتاین) و هم به لایه‌های پنهان گفتمانی و ایدئولوژیک توجه دارد.

روش‌شناسی

روش‌شناسی این پژوهش بر پایه رویکرد کیفی طراحی شده است تا بتواند نقش پیچیده و چندلایه مساجد شهر خرم‌آباد را در بازتولید هویت اجتماعی، سرمایه اجتماعی و مشارکت شهروندان به شکلی عمیق و زمینه‌مند واکاوی کند. انتخاب تحلیل گفتمان انتقادی (CDA) به عنوان روش اصلی، از آن‌روست که این رهیافت میان‌رشته‌ای امکان بررسی هم‌زمان پیوندهای ظریف میان زبان، قدرت و روابط اجتماعی را فراهم می‌آورد (فرکلاف، ۱۳۷۹؛ ون‌دایک، ۱۳۹۴) و با چهارچوب نظری پژوهش که بر بازنمایی‌های هویتی، شبکه‌های همکاری و سطوح مشارکت در بستر گفتمان‌های مسجیدی متمرکز است، همخوانی کامل دارد. جامعه مورد مطالعه، تمامی گفتمان‌های مرتبط با مساجد شهر خرم‌آباد را شامل می‌شود که در عمل به سه دسته اصلی تقسیم می‌شوند: متون گفتمانی (مانند خطبه‌ها، اطلاعیه‌ها و اخبار محلی)، مستندات رسمی (گزارش‌های سازمان اوقاف و امور خیریه استان لرستان و شهرداری خرم‌آباد) و فعالیت‌های میدانی (مراسم مذهبی، برنامه‌های فرهنگی و خیریه). براساس چهارچوب فرکلاف و ون‌دایک، هدف اصلی بر روی آن دسته از گفتمان‌هایی متمرکز است که ایدئولوژی‌های هویتی و روابط قدرت را بازتولید می‌کنند؛ از جمله گفتمان‌هایی که از سوی نهادهای رسمی همچون ائمه جماعات و اوقاف تولید و از سوی جوامع محلی مصرف می‌شوند. میدان تحقیق از نظر جغرافیایی به دو دسته محله‌های مرکزی

(با پیشینه تاریخی-فرهنگی غنی، همچون چهارراه فرهنگ، دوازده برجی، بازار و مطهری) و محله‌های حاشیه‌ای (با چالش‌های اقتصادی و اجتماعی، مانند پاچنار، فلک الدین، پشت بازار و اسدآبادی) محدود شده است. این تفکیک امکان تحلیل تفاوت‌های میان‌گروهی براساس نظریه تاجفل و سطوح سرمایه اجتماعی مبتنی بر دیدگاه پاتنام را فراهم می‌کند. گستره مطالعه شامل ۱۲ مسجد منتخب (۶ مسجد از محله‌های مرکزی: مسجد جامع خرم‌آباد، مسجد صاحب‌الزمان، مسجد جوادالائمه، مسجد دولتیاری، مسجد النبی و مسجد توتونچی؛ و ۶ مسجد از محله‌های حاشیه‌ای: مسجد امام حسین، مسجد شهید آیت‌الله مدنی، مسجد مصطفی خمینی، مسجد حضرت ابوالفضل، مسجد امام صادق و مسجد امام علی) می‌شود که براساس سه معیار اهمیت اجتماعی (داشتن حداقل ۱۰۰ شرکت‌کننده هفتگی در نماز جماعت یا برنامه‌های فرهنگی)، تنوع جغرافیایی (پوشش مناطق مرکزی و حاشیه‌ای ذکرشده) و دسترسی به داده‌های غنی (حداقل ۱۰ سند متنی یا گزارش) به روش هدفمند انتخاب شده‌اند. برای گردآوری داده‌ها، رویکرد چندمنبعی اتخاذ گردید: تحلیل اسنادی شامل ۲۵ خطبه ضبط‌شده از ائمه جماعات مساجد منتخب، ۳۰ اطلاعیه از تابلوهای اعلانات مساجد و ۱۵ خبر محلی از خبرگزاری‌های مهر، شبستان و ایکن؛ مشاهده مشارکتی در ۱۲ مراسم مذهبی (مانند عزاداری محرم و افطاری‌های رمضان) و ۱۰ طرح خیریه (با تمرکز بر توزیع بسته‌های معیشتی و برنامه‌های حمایتی)؛ و بررسی مستندات رسمی نظیر گزارش سالانه اوقاف لرستان در سال ۱۴۰۳ که به مدیریت ۱۰۰ مسجد و ۴۵۰ کانون فرهنگی اشاره دارد.

این مثلث‌سازی منابع، اعتبار و جامعیت داده‌ها را به میزان قابل توجهی افزایش داد. برای تضمین اعتبار، انتقال‌پذیری، اطمینان‌پذیری و تأییدپذیری یافته‌ها، راهبردهای روش‌شناختی استاندارد لینکلن و گوبا (۱۹۸۵) به صورت نظام‌مند به کار گرفته شدند: نخست، فرآیند بازبینی همکاران با واگذاری نمونه‌ای از داده‌های گفتمانی (شامل پنج خطبه، ده اطلاعیه و سه خبر) به متخصصی با تجربه در تحلیل گفتمان مطالعات دینی انجام گرفت و موارد اختلاف از طریق بحث‌های تخصصی و ارجاع دقیق به چهارچوب نظری پژوهش برطرف شد. سپس، با بهره‌گیری از مثلث‌سازی منابع، داده‌های حاصل از متون گفتمانی، مستندات رسمی و مشاهدات مشارکتی با یکدیگر تلفیق شدند و همگرایی میان یافته‌ها، اعتبار درونی پژوهش را چشمگیر کرد.

در گام بعد، راهبرد بازخورد مشارکت‌کنندگان اجرا شد؛ بدین‌صورت که خلاصه‌ای از یافته‌های تحلیلی (بدون افشای هویت مساجد) در اختیار سه تن از ائمه جماعات منتخب و دو فعال فرهنگی محله قرار گرفت و نظرات اصلاحی آنان نه تنها به بازنگری در دو مورد از تفسیرهای اولیه انجامید، بلکه عمق و غنای تحلیل نهایی را نیز ارتقا بخشید. به کارگیری هم‌زمان این راهبردها، ضمن پابندی به اصول اخلاقی پژوهش کیفی، شفافیت، دقت روش‌شناختی و قابلیت اعتماد یافته‌ها را به‌طور یکپارچه تضمین می‌کند.

تحلیل داده‌ها براساس مدل سه‌سطحی فرکلاف (۱۳۷۹) - شامل توصیف، تفسیر و تبیین - انجام شد که با عناصر ون‌دایک (۱۳۹۴) برای تأکید بر روابط قدرت و ایدئولوژی تکمیل شد. در سطح توصیف، ویژگی‌های متنی مانند واژگان ایجابی و سلبی، استعاره‌ها، ساختارهای نحوی و جان کلام متن برای شناسایی بازنمایی‌های هویتی (براساس نظریه تاجفل) بررسی شدند. در سطح تفسیر، چگونگی تولید توزیع و مصرف گفتمان‌ها در فضای مسجدی تحلیل شد و نقش مساجد در ایجاد سرمایه اجتماعی (به روایت پاتنام) و سطوح مشارکت (براساس الگوی آرنشتاین) شامل تعاملات میان تولیدکنندگان (ائمه جماعات و نهادها) و مصرف‌کنندگان (مردم محلی) مورد مذاقه قرار گرفت. در سطح تبیین نیز ارتباط گفتمان‌ها با ساختارهای قدرت (مانند اوقاف و شهرداری) و ایدئولوژی‌های گسترده‌تر (از جمله مدرنیزاسیون و عدالت اجتماعی) واکاوی شد تا نقش مساجد به‌مثابه واسطه‌های قدرت روشن شود.

یافته‌های پژوهش

یافته‌ها در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین سازمان‌دهی شده‌اند و تفاوت‌های جغرافیایی میان محله‌های مرکزی و حاشیه‌ای را با تأکید بر بازنمایی‌های گفت‌وگویی تحلیل می‌کنند. نتایج، نقش مساجد را به‌عنوان واسطه‌های هویت‌ساز و شبکه‌ساز برجسته می‌کند؛ هرچند تفاوت‌های جغرافیایی (فرهنگی-تاریخی در مرکزی در برابر معیشتی در حاشیه) و چالش‌های نهادی بر کارکردهای آنها تأثیرگذارند.

۱. سطح توصیف: بازنمایی نشانه‌ها و هویت‌های اجتماعی

در سطح توصیف فرکلاف، ویژگی‌های متنی گفتمان‌های مسجدی (واژگان، استعاره‌ها، ساختارهای نحوی، و جان کلام) در متون و فعالیت‌های مرتبط با ۱۲ مسجد بررسی شد تا بازنمایی‌های هویتی

براساس نظریه هویت اجتماعی تاجفل و ترنر شناسایی شود. مساجد به عنوان فضاهای تعلق گروهی عمل می کنند و مرزهای «خودی» (مؤمنان محلی با پیوندهای مذهبی-فرهنگی) و «غیری» (تهدیدات مدرنیزاسیون یا نابرابری های اقتصادی) را ترسیم می نمایند. تحلیل ۲۵ خطبه ضبط شده، ۳۰ اطلاعیه تابلویی، و ۱۵ خبر محلی، غلبه واژگان ایجابی مانند «وحدت اسلامی»، «همبستگی برادرانه»، «قلب تپنده محله»، «پایگاه فرهنگی-مذهبی»، «میراث ماندگار»، و «هدایت الهی» را نشان می دهد که حس تعلق و مثبت بودن گروهی را تقویت می کنند.

واژگان سلبی مانند «انحرافات مدرن»، «تهدیدات فرهنگی»، «غیری های بی دین»، «فقر تحمیلی»، «محرومیت اجتماعی»، و «بی عدالتی نهادی» برای هشدار به عوامل خارجی به کار رفته اند. جان کلام متون اغلب بر «مسجد به عنوان پایگاه وحدت، مقاومت فرهنگی، و حمایت اجتماعی» تمرکز دارد، که از طریق استعاره های مکانی («حصن محکم»، «قلب محله»، «سنگر ایمان») و ساختارای نحوی تأکیدکننده (مانند جملات شرطی: «اگر در مسجد متحد شویم، تهدیدات شکست می خورند») بازنمایی می شود.

در محله های مرکزی، گفتمان های هویتی برجسته ترند و بر میراث فرهنگی-تاریخی تأکید دارند. برای نمونه، در مسجد جامع شهر خرم آباد، خبرهایی از خبرگزاری مهر (۱۴۰۲ و ۱۴۰۴) با واژگان ایجابی «میراث تاریخی» و جان کلام «بازتولید هویت فرهنگی از طریق مرمت و پاکسازی» بر نقش نمادین مسجد به عنوان قلب تاریخی شهر تمرکز دارد. در مشاهده مشارکتی از جلسات قرآنی هفتگی (با حدود ۱۰۰ شرکت کننده)، واژگان ایجابی «انس با قرآن» و استعاره «نور هدایت الهی» هویت مذهبی-تاریخی را پایدار می کرد. در مسجد صاحب الزمان (چهارراه فرهنگ)، اطلاعیه های هیئت هفتگی (تابستان ۱۴۰۴) با واژگان ایجابی «همبستگی برادرانه» و سلبی «تهدیدات بیرونی»، و جشن نیمه شعبان با حضور حجت الاسلام شاهرخی (نماینده ولی فقیه در استان لرستان)، تعلق جمعی را ترویج می دادند. در مسجد جوادالائمه (مطهری)، برنامه های تابستانی ۱۴۰۴ با واژگان ایجابی «تریت جوان انقلابی» و استعاره «پایگاه فرهنگی»، هویت انقلابی-مذهبی را بازتولید می کردند؛ جایی که در مراسم محرم، تکرار واژه «وحدت» (۸ بار در خطبه) مرزهای «خودی» را تقویت می نمود.

در مسجد توتونچی (بازار)، جلسات قرآنی با ۱۵۰ شرکت کننده، واژگان ایجابی «میراث ماندگار» را

برجسته می‌کرد. در مقابل، در محله‌های حاشیه‌ای، واژگان ایجابی مانند «مواسات اسلامی»، «اطعام نیازمندان»، «حمایت برادرانه»، و «هم‌دلی» غالب‌اند؛ اما سلبی‌هایی مانند «فقر تحمیلی»، «محرومیت اجتماعی»، و «بی‌عدالتی نهادی» نیازهای معیشتی را برجسته می‌کنند. در مسجد امام علی (اسدآبادی)، اطلاعیه‌های رمضان ۱۴۰۳ با جان کلام «مسجد، پناهگاه نیازمندان در برابر محرومیت‌های تحمیلی» و واژگان ایجابی «مواسات» (پنج تکرار) و سلبی «فقر» (سه تکرار)، نقش حمایتی را تأکید داشت، و در محفل انس با قرآن (بهمن ۱۴۰۳)، واژگان سلبی «آسیب‌های اجتماعی» مرزهای «خودی-غیری» را براساس نابرابری‌ها ترسیم می‌کرد. در مسجد حضرت ابوالفضل (فلک الدین)، عزاداری محرم ۱۴۰۴ با واژگان ایجابی «بیت العباس» و استعاره «حصن محکم»، هویت مقاومتی در برابر محرومیت را بازنمایی می‌نمود. این تفاوت‌ها، ریشه در زمینه‌های اجتماعی-اقتصادی دارند: مرکزی بر هویت فرهنگی-تاریخی با زبان مثبت پایدار است، در حالی که حاشیه به مطالبات معیشتی گرایش دارد.

۲. سطح تفسیر: سازوکار تولید، توزیع و مصرف گفتمان در شکل‌دهی سرمایه اجتماعی و مشارکت

در سطح تفسیر فرکلاف، فرایندهای تولید، توزیع و مصرف گفتمان‌ها در فضای ۱۲ مسجد منتخب (۶ مسجد مرکزی: جامع خرم‌آباد، صاحب‌الزمان، جوادالائمه، دولت‌یاری، النبی، توتونچی؛ و ۶ مسجد حاشیه‌ای: امام علی، شهید مدنی، مصطفی خمینی، حضرت ابوالفضل، امام صادق، امام علی) تحلیل شد. برای گذار از سطح توصیف به تفسیر و پاسخ به چگونگی استخراج واژگان، از چهارچوب «مربع ایدئولوژیک» ون‌دایک بهره گرفته شد تا نشان داده شود چگونه ویژگی‌های متنی استخراج‌شده در سطح قبل، در تعامل با زیست‌جهان محله‌ای به کنش اجتماعی تبدیل می‌شوند. فرایند تفسیر در سه گام عملیاتی مستند انجام گرفت:

۱. کدگذاری بافت‌مند نمونه‌های منتخب: هر واژه یا عبارت کلیدی در بافت کامل خطبه‌ها، اطلاعیه‌ها و اخبار ۱۲ مسجد کدگذاری شد تا از تفسیر تک‌واژه‌ای پرهیز شود. برای نمونه، تکرار واژه‌ی «وحدت» در خطبه‌های مسجد جامع شهر خرم‌آباد و مسجد توتونچی، نه به‌تنهایی، بلکه در تقارن با جملاتی مانند «اگر در صفوف نماز متحد شویم، گسست محله ترمیم می‌شود» تفسیر شد که نشان‌دهنده راهبرد زبانی «پیوند عبادت به کنش جمعی» است. در مقابل، در مسجد امام علی (اسدآبادی) و مسجد حضرت

ابوالفضل (فلک‌الدین)، واژه «مواسات» در اطلاعیه‌های رمضان، نه صرفاً به‌عنوان یک مفهوم دینی، بلکه به‌عنوان چهارچوبی برای بسیج منابع محلی در برابر «فقر تحمیلی» تفسیر شد.

۲. تحلیل تولید و مصرف در بستر نمونه‌ها: تولیدکنندگان گفتمان (ائمه جماعات ۱۲ مسجد، شورای هیئت‌ها، نهادهای فرهنگی محلی) از طریق خطبه‌ها و تابلوهای اعلانات، چهارچوب‌های معنایی را تعریف می‌کنند. مصرف‌کنندگان (نمازگزاران، فعالان محلی، خیرین) این چهارچوب‌ها را بازتفسیر می‌کنند. در مساجد مرکزی (مانند صاحب‌الزمان و جوادالائمه)، مصرف‌گفتمان عمدتاً به‌صورت «تأیید و گسترش» بود؛ واژگان «میراث ماندگار» و «پایگاه فرهنگی» به سازمان‌دهی خودجوش نمایشگاه‌ها و کلاس‌های آموزشی منجر شد. در مساجد حاشیه‌ای (مانند امام صادق و مصطفی خمینی)، مصرف با «بازتفسیر معیشتی» همراه بود؛ واژگان «اطعام نیازمندان» توسط اهالی به‌عنوان درخواست حمایت مستقیم تفسیر شده و مشارکت را به سطوح دریافت خدمات محدود کرد.

۳. پیوند به سرمایه اجتماعی و مشارکت: تحلیل داده‌های ۱۲ مسجد نشان می‌دهد واژگان ایجابی در مساجد مرکزی، با ایجاد «اعتماد تعمیم‌یافته» و «هنجارهای مشارکت داوطلبانه»، سرمایه اجتماعی پل‌زن را فعال می‌کنند و مشارکت را به سطوح «همکاری» و «تفویض اختیار» (آرشتاین) ارتقا می‌دهند. در مساجد حاشیه‌ای، غلبه واژگان سلبی مرتبط با محرومیت، اگرچه همبستگی درون‌گروهی را موقتاً افزایش می‌دهد، اما با ایجاد «اعتماد شرطی» و «انتظار حمایت بیرونی»، سرمایه اجتماعی را به شبکه‌های حمایتی کوتاه‌مدت تقلیل داده و مشارکت را در پله‌های پایین نردبان تثبیت می‌کند.

بدین ترتیب، سطح تفسیر نشان می‌دهد که ۱۲ مسجد منتخب صرفاً محل انتقال پیام نیستند؛ بلکه «فضاهای ترجمه گفتمانی» هستند که در آنها متن، به کنش اجتماعی و شبکه‌سازی تبدیل می‌شود. تفاوت‌های فضایی، نه در تعداد واژگان، بلکه در الگوی تولید-مصرف و تفسیر زمینه‌ای این نمونه‌ها نمود می‌یابد.

۳. سطح تبیین: گفتمان، قدرت نهادی و بازتولید ساختاری سرمایه اجتماعی

در سطح تبیین براساس مدل فرکلاف که به واکاوی پیوند میان کنش‌های گفتمانی ۱۲ مسجد منتخب با ساختارهای کلان اجتماعی-سیاسی و ایدئولوژیک اختصاص دارد و با تأکید وندایک بر نقش

ایدئولوژی در مشروعیت‌بخشی به قدرت، تحلیل نشان می‌دهد که این مساجد دقیقاً در نقطه تقاطع دو جریان گفتمانی کلان قرار گرفته‌اند: از یک سو، جریان «مرکزگرا-هویت‌ساز» شامل مساجد جامع شهر خرم‌آباد، صاحب‌الزمان، جوادالائمه، دولتیاری، النبی و توتونچی و از سوی دیگر، جریان «حاشیه‌ای-مطالبه‌گر» شامل مساجد امام علی، شهید مدنی، مصطفی خمینی، حضرت ابوالفضل، امام صادق و امام علی (اسدآبادی).

این تقاطع صرفاً بازتابی از تفاوت‌های فضایی نیست؛ بلکه محصول بازتولید ساختاری نابرابری‌های تاریخی و الگوهای خاص حکمرانی محلی در شهر خرم‌آباد است. از منظر ون‌دایک، ایدئولوژی‌های مسلط در سطح کلان شهری به‌طور نظام‌مند دو اصل «توسعه مرکز-پیرامون» و «نظارت نهادی بر فضای دینی» را ترویج می‌کنند؛ این ایدئولوژی در گفتمان نهادهای بالادستی (اوقاف استان لرستان، شهرداری شهر خرم‌آباد، سازمان تبلیغات اسلامی) با واژگانی مانند «یکپارچگی فرهنگی»، «نظارت اجرایی» و «تخصیص هدفمند» بازنمایی می‌شود. در این میان، واژگان ایجابی «وحدت» و «عدالت اسلامی» و استعاره‌های «پایگاه» و «قلب محله» نقش کلیدی در مشروعیت‌بخشی به نهادهای رسمی ایفا می‌کنند. گزارش اوقاف لرستان (۱۴۰۳) با مدیریت ۱۰۰ مسجد، ۴۵۰ کانون فرهنگی و ۳۵۰۰ موقوفه، واژگان ایجابی «وحدت» و «هدایت» را با ۱۲ تکرار برای تثبیت هویت اسلامی به کار برده است.

در سطح عملیاتی، طرح «هر شب یک محله، هر شب یک مسجد» که در سال ۱۴۰۳ شامل برگزاری ۱۰ نمایشگاه با بیش از ۵۰۰ بازدیدکننده و پنج جلسه حل اختلاف با حضور ۷۰ شرکت‌کننده بود، سرمایه اجتماعی را در محله‌های مرکزی افزایش داد. این طرح با اطلاعیه‌هایی مانند «با مشارکت شما، محله قوی‌تر می‌شود» در مساجد جوادالائمه، توتونچی، جامع، دولتیاری و مسجدالنبی همراه شد. همچنین، در برنامه‌های سوگواره «یاس نبوی» در ۶۰ بقعه متبرکه، واژگان ایجابی «همبستگی» در محرم ۱۴۰۲ به‌طور مکرر تکرار شد و متعاقباً ۵۲ مسجد به‌عنوان مساجد محوری برای گسترش فعالیت‌ها انتخاب شدند.

در مساجد مرکزی، این گفتمان نهادی با گفتمان محلی همپوشانی قابل‌توجهی دارد. وجود زیرساخت‌های تاریخی، شبکه خیرین فعال (به ویژه در کانون‌های فرهنگی مسجد جامع و توتونچی) و پیشینه نهادی غنی، امکان شکل‌گیری «هم‌افزایی گفتمانی» را فراهم آورده است. در نتیجه، این مساجد

به عنوان «واسطه‌های مشروعیت‌بخش» نظام قدرت عمل کرده و با بازتولید استعاره «قلب محله»، سرمایه اجتماعی را به سطحی فراتر از مسجد گسترش می‌دهند. با وجود این، چالش‌های نهادی به طور قابل توجهی این کارکردها را محدود می‌کنند.

ناهماهنگی میان اوقاف و شهرداری، مانند تخصیص ناکافی اعتبار برای بازسازی ۱۴ مسجد آسیب‌دیده در سیل ۱۳۹۸ (با خسارت ۳۰ میلیارد تومانی به ۴۰ مسجد، گزارش شهرداری ۱۳۹۹)، اعتماد عمومی را کاهش داده و واژگان سلبی «بی‌عدالتی نهادی» را تقویت کرده است. کمبود اعتبارات، هویت دینی را به آیین‌های نمادین و مناسک فصلی تقلیل داده است. در مقابل، در مساجد حاشیه‌ای شکاف ایدئولوژیک عمیقی پدیدار می‌شود. گفتمان نهادی بالادستی با تأکید بر «نظارت» و «تخصیص محدود»، ناخواسته به تقویت گفتمان «وابستگی» دامن می‌زند. آسیب‌های ساختاری چون فقر و اعتراضات، مرزهای هویتی را منفی می‌کنند؛ خطبه‌های آبان ۱۴۰۳ در مساجد فلک‌الدین و پاچنار با واژگان سلبی «نهادهای بی‌توجه» و جان کلام «مقاومت در برابر بی‌عدالتی»، تقابل را بازنمایی کرده و بازدیدهای بسیج از اسدآبادی نیز بر آسیب‌ها تأکید داشته است.

براساس نظریه آرنشتاین، در این بافت‌ها مشارکت به سطوح کنترل‌شده و اطلاع‌رسانی محدود می‌شود. گفتمان محلی حاشیه‌ای (به‌ویژه در خطبه‌های مسجد امام علی اسدآبادی و مسجد حضرت ابوالفضل فلک‌الدین) با تکیه بر «فقر تحمیلی» و «بی‌عدالتی نهادی» در حال شکل‌دهی به «ایدئولوژی مقاومت معیشتی» است. این ایدئولوژی هرچند پتانسیل بسیج اجتماعی دارد، اما به دلیل نبود زیرساخت‌های شبکه‌ای پایدار و ضعف در دسترسی به منابع نمادین، نمی‌تواند به مشارکت ساختاری راه یابد و در چرخه معیوب «حمایت مقطعی-انتظار نهادی» گرفتار می‌شود.

از منظر اقتصاد سیاسی گفتمان، این وضعیت بازتولیدکننده «نابرابری گفتمانی» است: مساجد مرکزی تولیدکنندگان مستقل معنا هستند؛ در حالی که مساجد حاشیه‌ای به مصرف‌کنندگان منفعل گفتمان‌های نهادی تنزل یافته‌اند. با وجود این، پتانسیل‌هایی برای خروج از این وضعیت وجود دارد که تقویت سرمایه اجتماعی را نوید می‌دهند: برای نمونه، اقدامات مبتنی بر مواسات در اسدآبادی (۳۰ شرکت‌کننده و ۱۰۰ بسته غذایی) و هم‌افزایی سازمان‌های مردم‌نهاد با مساجد در کاهش آسیب‌های فلک‌الدین و اسدآبادی (۱۴۰۳ و ۱۴۰۴) نشان می‌دهد که با توانمندسازی شبکه‌های محلی می‌توان از چرخه انتظار نهادی عبور کرد.

تبیین نهایی نشان می‌دهد که تفاوت سطوح مشارکت ریشه در «نابرابری دسترسی به منابع گفتمانی و شبکه‌ای» دارد. در مرکزی، ترکیب سرمایه فرهنگی تاریخی، شبکه موقوفات فعال و ائمه دارای پایگاه اجتماعی (چون مسجد النبی و جوادالائمه) گذار از «گفتمان نمادین» به «گفتمان عمل‌ساز» را ممکن کرده است. در حاشیه، غلبه گفتمان‌های جبرگرا و ساختارهای نظارتی متمرکز (مشهود در تعاملات نهادی با مسجد مصطفی خمینی و امام صادق) کنشگری محلی را به حاشیه رانده و مشارکت را به سطوح کنترل‌شده تقلیل داده است. بدین ترتیب، ۱۲ مسجد منتخب نه تنها آینه تمام‌نمای نابرابری فضایی شهر خرم‌آباد هستند، بلکه در صورت فقدان توانمندسازی گفتمانی محلی، می‌توانند به بازتولیدکنندگان فعال همین نابرابری‌ها تبدیل شوند و شکاف گفتمانی میان مرکز و حاشیه را بازتولید کنند.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با بهره‌گیری از تحلیل گفتمان انتقادی سه‌سطحی (فرکلاف) و با تأکید بر نقش ایدئولوژی در مشروعیت‌بخشی به قدرت (ون‌دایک)، واکاوی عمیقی از کارکرد گفتمانی ۱۲ مسجد در محله‌های مرکزی و حاشیه‌ای خرم‌آباد به دست داده است. یافته‌ها در سطح توصیف نشان می‌دهد که مساجد مرکزی (جامع خرم‌آباد، صاحب‌الزمان، جوادالائمه، دولتیاری، النبی و توتونچی) با تکیه بر میراث فرهنگی-تاریخی و به‌کارگیری واژگان ایجابی چون «وحدت اسلامی»، «همبستگی برادرانه» و «میراث ماندگار»، هویت مثبت گروهی را بازتولید می‌کنند؛ درحالی‌که مساجد حاشیه‌ای (امام علی، شهید مدنی، مصطفی خمینی، حضرت ابوالفضل، امام صادق و امام علی در اسدآبادی) با محوریت مضامین معیشتی و واژگان سلبی نظیر «فقر تحمیلی»، «محرومیت اجتماعی» و «بی‌عدالتی نهادی» بر مطالبات حمایتی و عدالت‌خواهی محلی تمرکز دارند.

در سطح تفسیر، این تمایز زبانی به الگوهای متفاوت تولید و مصرف گفتمان انجامیده است. در مساجد مرکزی، هم‌افزایی خودجوش میان ائمه، خیرین و نهادهای محلی، سرمایه اجتماعی پل‌زن را تقویت و مشارکت شهروندی را تا سطوح همکاری و تفویض اختیار (نردبان آرنشتاین) ارتقا داده است. نمونه‌های عینی این امر شامل طرح «هر شب یک محله، هر شب یک مسجد» با ۱۰ نمایشگاه و ۵۰۰

بازدیدکننده و پنج جلسه حل اختلاف با حضور ۷۰ شرکت‌کننده در سال ۱۴۰۳، و اطلاعیه‌هایی چون «با مشارکت شما، محله قوی‌تر می‌شود» در مساجد یادشده است.

در مقابل، در مساجد حاشیه‌ای، غلبه گفتمان‌های جبرگرا و بازتفسیر معیشتی، کنش‌های جمعی را به سطوح اطلاع‌رسانی و دریافت خدمات محدود کرده است. خطبه‌های آبان ۱۴۰۳ در مساجد فلک‌الدین و پاچنار با واژگان سلبی «نهادهای بی‌توجه» و جان‌کلام «مقاومت در برابر بی‌عدالتی»، و نیز بازدیدهای بسیج از اسدآبادی که بر آسیب‌ها تأکید داشت، گویای این وضعیت هستند.

در سطح تبیین، پیوند گفتمان‌های مسجدی با ساختارهای کلان سیاسی و ایدئولوژیک آشکار شد. ایدئولوژی مسلط شهری مبتنی بر «توسعه مرکز-پیرامون» و «نظارت نهادی بر فضای دینی» در گزارش سالانه اوقاف لرستان (۱۴۰۳) با واژگان «یکپارچگی فرهنگی»، «نظارت اجرایی» و «تخصیص هدفمند» بازنمایی شده است. این نهاد با مدیریت ۱۰۰ مسجد، ۴۵۰ کانون فرهنگی و ۳۵۰۰ موقوفه، واژگان ایجابی «وحدت» و «هدایت» را با ۱۲ تکرار برای تثبیت هویت اسلامی به کار می‌برد. برنامه سوگواره «یاس نبوی» در ۶۰ بقعه متبرکه نیز با تکرار واژه «همبستگی» در محرم ۱۴۰۲ و انتخاب ۵۲ مسجد محوری، نمونه‌ای از هم‌افزایی گفتمانی نهادهای بالادستی با مساجد مرکزی است. باوجوداین، چالش‌های نهادی کارکردهای تحولی را محدود می‌کنند: ناهماهنگی میان اوقاف و شهرداری در تخصیص اعتبار برای بازسازی ۱۴ مسجد سیل‌زده سال ۱۳۹۸ (با خسارت ۳۰ میلیارد تومانی به ۴۰ مسجد، گزارش شهرداری ۱۳۹۹) اعتماد عمومی را کاهش داده و واژگان سلبی مانند «بی‌عدالتی نهادی» را تقویت کرده است. در نتیجه، مساجد مرکزی به‌عنوان «واسطه‌های مشروعیت‌بخش» و تولیدکنندگان مستقل معنا عمل می‌کنند؛ درحالی‌که مساجد حاشیه‌ای به مصرف‌کنندگان منفعل گفتمان‌های نهادی تنزل یافته و در چرخه معیوب «حمایت مقطعی-انتظار نهادی» گرفتار می‌شوند. باوجوداین، پتانسیل‌های عینی مانند اقدامات مواسات در مسجد اسدآبادی (۳۰ شرکت‌کننده و ۱۰۰ بسته غذایی) و هم‌افزایی سازمان‌های مردم‌نهاد با مساجد در کاهش آسیب‌های فلک‌الدین و اسدآبادی در سال‌های ۱۴۰۳ و ۱۴۰۴، نشان می‌دهد که توانمندسازی شبکه‌های محلی می‌تواند از بازتولید نابرابری گفتمانی بکاهد.

پژوهش حاضر با محدودیت‌هایی نظیر تمرکز بر تنها ۱۲ مسجد در یک شهر میانی، دشواری دسترسی به برخی خطبه‌ها و اطلاعیه‌های ادوار گذشته، و احتمال سوگیری تفسیرگرانه باوجود راهبردهای

اعتباربخشی (بازبینی همکاران و بازخورد مشارکت‌کنندگان) مواجه بود. مطالعات آتی با طراحی تطبیقی چندشهری و طولی می‌توانند این محدودیت‌ها را مرتفع کنند. براساس یافته‌ها، راهبردهای چهارگانه پیشنهاد می‌شود: ۱. توسعه سواد گفتمانی محلی از طریق کارگاه‌های تخصصی برای ائمه جماعات و فعالان فرهنگی در مناطق حاشیه‌ای؛ ۲. ایجاد پلتفرم‌های شبکه‌سازی میان مساجد مرکزی و حاشیه‌ای برای تبادل تجربه و منابع؛ ۳. بازآفرینی مدیریت موقوفات با توانمندسازی شوراهای محلی و خیرین در چهارچوب شفاف و مشارکتی؛ و ۴. طراحی الگوی مشارکت چندسطحی محله‌محور که از مشارکت‌های نمادین به تفویض اختیار واقعی در برنامه‌های فرهنگی، خیریه و آموزشی به نمایندگان منتخب محله گذر کند. اجرای این راهبردها ضمن حفظ استقلال نهادی و خصلت مردمی مساجد، می‌تواند آنها را به کانون‌های مستحکم تولید سرمایه اجتماعی و هویت جمعی در بافت‌های نابرابر شهری تبدیل کند.

منابع

- اسماعیلی، علی (۱۴۰۲). جایگاه مسجد در تحقق همبستگی اجتماعی و توسعه شهر اسلامی، پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، ۱۴ (۵۵)، ۲۲۱-۲۳۶.
- باهنر، ناصر و فرخی، میثم (۱۳۹۳). سیاست‌گذاری فرهنگی مطلوب مسجد در جمهوری اسلامی ایران؛ بررسی دیدگاه‌های خبرگان و سیاست‌گذاران، دین و ارتباطات، ۲۱ (۴۶)، ۳۸-۵.
- بمانیان، محمدرضا (۱۳۹۳). معنا و مفهوم شناسی شهر ایرانی اسلامی؛ مبانی نظری و مصداق‌ها، ششمین کنفرانس ملی برنامه‌ریزی و مدیریت شهری با تأکید بر مؤلفه‌های شهر اسلامی.
- پورجعفر، محمدرضا، و پورجعفر، علی (۱۳۹۱). الگوی پیشنهادی محله، با مرکزیت مسجد و فضاهای عمومی مورد نیاز در شهر ایرانی-اسلامی، مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، ۱۰، ۱۵-۲۴.
- تاجی، محمد، و قوچانی، مهیا (۱۳۹۹). تبیین نقش فرهنگی مسجد در توسعه هویت اسلامی و ارتقاء پایداری اجتماعی محله، دین و سیاست فرهنگی، ۷ (۲)، ۱۸۹-۲۱۴.
- تک‌فلاح، یاسر (۱۳۹۵). نقش مسجد در تحقق ساختار جامعه اسلامی با تأکید بر احکام فقهی، استاد راهنما: امید فرد، عبدالله، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه قم: دانشکده الهیات و معارف اسلامی.
- رنگریز، حسن (۱۴۰۲). طراحی الگوی حکمرانی اسلامی مبتنی بر تعالیم دینی، پژوهشنامه انقلاب اسلامی، ۱۳ (۴۶)، ۱-۲۱.
- سیمایی، حسین و معمارزاده، غلامرضا (۱۴۰۱). طراحی مدل ظرفیت‌سازی حکمرانی شبکه‌ای، فرایند مدیریت و توسعه، ۳۵ (۱)، ۲۵-۶۰.
- عصاره‌نژاد، سینا (۱۴۰۳). طرح پژوهشی کارکرد اجتماعی نهاد دین در ایران امروز؛ ۴. چالش‌های تحقق کارکرد اجتماعی نهاد مسجد در ایران، مجری: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- علی‌الحسابی، مهران، خیرالدین، رضا، و سرافراز، وحید (۱۴۰۱). تأثیر جهان بینی اسلامی در جایگاه مسجد به عنوان فضای شهری و نقش مسجد به عنوان یک رکن اساسی در شهر اسلامی در اقتصاد، فرهنگ و امنیت، جغرافیا و برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۱۲ (۴۸)، ۴۳-۶۳.
- فرخی، میثم (۱۴۰۳). رویکردهای حکومت پیرامون خط‌مشی‌گذاری مسجد در جمهوری اسلامی ایران، مطالعات راهبردی فرهنگ، ۴ (۴)، ۱۹۹-۲۳۸.

- فرکلاف، نورمن (۱۳۷۹). تحلیل انتقادی گفتمان، فاطمه شایسته‌پیران، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (طبع و نشر).
- کریمی، احسان، باقری، محسن، و عرب‌اسدی، حسین (۱۳۹۶). ارائه الگویی برای خط‌مشی‌گذاری فرهنگی شهر با محوریت مسجد جامع و امام جمعه، مدیریت اسلامی، ۲۵(۲)، ۱۱۵-۱۳۸.
- مظفر، فرهنگ، نقره‌کار، عبدالحمید، حمزه‌نژاد، مهدی و معین‌مهر، صدیقه (۱۳۹۸). اولویت‌بندی راهبردهای پایداری حیات و سرزندگی در محله با رویکرد اسلامی، پژوهش‌های معماری اسلامی، ۷(۲)، ۶۹-۸۷.
- مهدوی کنی، محمدسعید، و امینی‌هرندی، رضا (۱۳۹۶). توسعه فرهنگی محله‌ای پایدار مسجد محور مورد مطالعه مسجد ثامن الائمه تهران، دین و ارتباطات، ۲۴(۲)، ۱۹۵-۲۴۲.
- ناظمی‌اردکانی، مهدی (۱۳۹۱). درآمدی بر مهندسی فرهنگ و مهندسی فرهنگی کشور، تهران: آثار فکر.
- نصیرپور، مرضیه الزهراء؛ نقی‌زاده، محمد و سعیده زرآبادی، زهرا سادات. (۱۴۰۲). جایگاه اصل «هویت» (در تبیین مفهوم) محله اسلامی، هنر اسلامی، ۲۰(۵۱)، ۷۵۴-۷۲۹.
- نقره‌کار، عبدالحمید، حمزه‌نژاد، مهدی، معین‌مهر، صدیقه (۱۳۹۲). راهبردهای تقویت تعاملات انسانی در طراحی محیط زندگی از منظر اسلامی، مطالعات شهری، ۳، ۳۱-۴۶.
- نوربخش، امیرحسین، و مینایی، آرین (۱۴۰۲). بررسی و تبیین الگوی راهبردی تحقق برند شهر اسلامی - ایرانی در نظام شهرسازی ایران، اندیشه راهبردی شهرسازی، ۱(۲)، ۸۲-۹۹.
- ون دایک، تتون (۱۳۹۴). ایدئولوژی و گفتمان، ترجمه محسن نوبخت، تهران: سیاه‌رود.

References

- 'Alī al-Ḥesābī, Mehrān, Kheirāldīn, Rezā, & Sarāfarāz, Vahīd (2022). "Ta'thīr-e Jahān-bīnī-ye Eslāmī dar Jāyghāh-e Masjed be-'Onvān-e Fazā-ye Shahri va Naqsh-e Masjed be-'Onvān-e Rokn-e Asāsī dar Shahr-e Eslāmī dar Eqtesād, Farhang va Amnīyat" [The Influence of Islamic Worldview on the Position of the Mosque as an Urban Space and Its Role as a Fundamental Pillar in the Islamic City in Economy, Culture, and Security]. *Joghrafiyā va Barnāmeḥ-rīzī-ye Mantāqe'ī*, 12(48), 43-63. [In Persian]

- Arnstein, S. R. (1969). "A Ladder of Citizen Participation." *Journal of the American Institute of Planners*, 35(4), 216-224.
- 'Aṣāreh-Nejād, Sīnā (2024). "Ṭarḥ-e Pažūheshī-ye Kārkard-e Ejtemā'ī-ye Nahād-e Dīn dar Īrān-e Emrūz; 4. Chāleshhā-ye Taḥaqqoq-e Kārkard-e Ejtemā'ī-ye Nahād-e Masjed dar Īrān" [Research Project on the Social Function of the Religious Institution in Today's Iran; 4. Challenges to Realizing the Social Function of the Mosque Institution in Iran]. Ejṛā Shodeh: Markaz-e Pažūheshhā-ye Majles-e Shūrā-ye Eslāmī. [In Persian]
- Bāhonar, Nāṣer & Farrokhī, Meysam (2014). "Sīyāsāt-guzārī-ye Farhangī-ye Maṭlūb-e Masjed dar Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān; Barrasī-ye Dīdgāhhā-ye Khebrgān va Sīyāsāt-guzārān" [Optimal Cultural Policy-Making for the Mosque in the Islamic Republic of Iran; Examining the Views of Experts and Policymakers]. *Dīn va Ertebāṭāt*, 21(46), 5-38. [In Persian]
- Bemānīān, Moḥammad-Rezā (2014). "Ma'nā va Mafhūm-shenāsī-ye Shahr-e Īrānī-Eslāmī; Mabānī-ye Nazarī va Maṣādeq-hā" [Meaning and Conceptualization of the Iranian-Islamic City; Theoretical Foundations and Examples]. Arā'e'h dar 6th National Conference on Urban Planning and Management with Emphasis on Islamic City Components. [In Persian]
- Bourdieu, P. (1986). "The Forms of Capital." In J. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241-258). Greenwood.
- Esmā'īlī, 'Alī (2023). "Jāygāh-e Masjed dar Taḥaqqoq-e Hambastegī-ye Ejtemā'ī va Tose'eh-ye Shahr-e Eslāmī" [The Place of the Mosque in Realizing Social Solidarity and the Development of the Islamic City]. *Pažūhesh va Barnāmeḥ-rīzī-ye Shahrī*, 14(55), 221-236. [In Persian]
- Fairclough, Norman (2000). *Taḥlīl-e Enteqādī-ye Goftemān* [Critical Discourse Analysis]. Translated by Fāṭemeh Shāyesteh-Pīrān. Tehran: Sāzmān-e Chāp va Enteshārāt-e Vezārāt-e Farhang va Ershād-e Eslāmī. [In Persian]
- Farrokhī, Meysam (2024). "Rūykardhā-ye Ḥokūmat Pīrāmūn-e Khaṭ-mashī-guzārī-ye Masjed dar Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān" [Government Approaches to Mosque Policy-Making in the Islamic Republic of Iran]. *Moṭāle'āt-e Rāhburdī-ye Farhang*, 4(4), 199-238. [In Persian]
- Karīmī, Eḥsān, Bāqerī, Moḥsen, & 'Arab-Asadī, Ḥoseyn (2017). "Arā'e'h-ye Algovī barā-ye Khaṭ-mashī-guzārī-ye Farhangī-ye Shahr bā Meḥvarīyat-e Masjed-e Jāme' va

- Emām-e Jom'e" [Presenting a Model for Cultural Policy-Making of the City Centered on the Grand Mosque and the Friday Prayer Leader]. *Modiriyat-e Eslami*, 25(2), 115-138. [In Persian]
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Sage.
  - Mahdavi-Kani, Mohammad-Sa'ad & Amin-Harandi, Reza (2017). "Tose'eh-ye Farhang-ye Mahalle'i-ye Paydar-e Masjed-Mehvar: Motale'eh-ye Masjed-e Samen al-A'emmeh-ye Tehran" [Sustainable Mosque-Centered Neighborhood Cultural Development: A Case Study of Samen al-A'emeh Mosque in Tehran]. *Din va Ertebatat*, 24(2), 195-242. [In Persian]
  - Mozaffar, Farhang, Nogrehkar, 'Abdolhamid, Hamzeh-Nejad, Mahdi, & Mo'in-Mehr, Sadiqueh (2019). "Olivat-band-ye Rahburdhaye Paydari-ye Hayat va Zendege dar Mahalleh ba Ruykard-e Eslami" [Prioritizing Strategies for Sustainability of Life and Vitality in the Neighborhood with an Islamic Approach]. *Pa'uheshhaye Me'mari-ye Eslami*, 7(2), 69-87. [In Persian]
  - Nasirpur, Marziyeh al-Zahra, Naqizadeh, Mohammad, & Sa'ideh Zarabadi, Zehra Sadat (2023). "Jaygah-e Asl-e 'Hoviyat' dar Tabyin-e Mafhum-e 'Mahalleh-ye Eslami'" [The Place of the Principle of "Identity" in Explaining the Concept of the "Islamic Neighborhood"]. *Honar-e Eslami*, 20(51), 729-754. [In Persian]
  - Nazemi-Ardakani, Mahdi (2012). *Daramadi bar Mohandessi-ye Farhang va Mohandessi-ye Farhang-ye Keshvar* [An Introduction to Cultural Engineering and Cultural Engineering of the Country]. Tehran: Asar-e Fekr. [In Persian]
  - Nogrehkar, 'Abdolhamid, Hamzeh-Nejad, Mahdi, & Mo'in-Mehr, Sadiqueh (2013). "Rahburdhaye Taqvayat-e Tamolat-e Ensan dar Tarahi-ye Mohit-e Zendege az Manzar-e Eslami" [Strategies for Strengthening Human Interactions in the Design of the Living Environment from an Islamic Perspective]. *Motale'at-e Shahr*, 3, 31-46. [In Persian]
  - Nurbakhsh, Amir-Hoseyn & Mina'i, Arin (2023). "Barrasi va Tabyin-e Algovi-ye Rahburdi-ye Tahaqoq-e Berand-e Shahr-e Eslami-Irani dar Nezam-e Shahr-sazi-ye Iran" [Examining and Explaining the Strategic Model for Realizing the Iranian-Islamic City Brand in Iran's Urban Planning System]. *Andisheh-ye Rahburdi-ye Shahr-sazi*, 1(2), 82-99. [In Persian]

- Pūrja'far, Moḥammad-Rezā & Pūrja'far, 'Alī (2012). "Algovī-ye Pīshnehādī-ye Maḥalleh, bā Markazīyat-e Masjed va Fazāhhā-ye 'Omūmī-ye Mored-e Nīāz dar Shahr-e Īrānī-Eslāmī" [A Proposed Neighborhood Model Centered on the Mosque and Required Public Spaces in the Iranian-Islamic City]. *Moṭāle'āt-e Shahr-e Īrānī-Eslāmī*, 10, 15-24. [In Persian]
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Rangrīz, Ḥasan (2023). "Ṭarāḥī-ye Algovī-ye Ḥokmrānī-ye Eslāmī Mobtanī bar Ta'ālīm-e Dīnī" [Designing an Islamic Governance Model Based on Religious Teachings]. *Pažūheshnāmeḥ-ye Enqelāb-e Eslāmī*, 13(46), 1-21. [In Persian]
- Sīmā'ī, Ḥoseyn & Memārzādeh, Gholām-Rezā (2022). "Ṭarāḥī-ye Model-e Żarfīyat-sāzī-ye Ḥokmrānī-ye Shabakehī" [Designing a Capacity-Building Model for Network Governance]. *Farāyand-e Modīrīyat va Tose'eh*, 35(1), 25-60. [In Persian]
- Stets, J. E., & Burke, P. J. (2000). "Identity Theory and Social Identity Theory." *Social Psychology Quarterly*, 63(3), 224-237.
- Tajfel, H. (Ed.). (1978). *Differentiation between Social Groups: Studies in the Social Psychology of Intergroup Relations*. Academic Press.
- Tājī, Moḥammad & Qūchānī, Mahyā (2020). "Tabyīn-e Naqsh-e Farhangī-ye Masjed dar Tose'eh-ye Hovīyat-e Eslāmī va Erteqā-ye Pāydārī-ye Ejtemā'ī-ye Maḥalleh" [Explaining the Cultural Role of the Mosque in Developing Islamic Identity and Enhancing Neighborhood Social Sustainability]. *Dīn va Sīyāsāt-e Farhangī*, 7(2), 189-214. [In Persian]
- Takfāllāh, Yāser (2016). "Naqsh-e Masjed dar Taḥaqqoq-e Sākhtār-e Jāme'eh-ye Eslāmī bā Ta'kīd bar Aḥkāṁ-e Feqhī" [The Role of the Mosque in Realizing the Structure of Islamic Society with an Emphasis on Jurisprudential Rulings]. PhD Dissertation, Supervisor: 'Omidīfard, 'Abdollāh, Dāneshgāh-e Qom: Dāneshkadeh-ye Elāhīyāt va Ma'āref-e Eslāmī. [In Persian]
- Turner, J. C., & Reynolds, K. J. (2012). "Self-Categorization Theory." In *Theories of Social Psychology*. London: SAGE Publications Ltd.
- Van Dijk, Teun (2015). *Īde'ulūzhī va Goftemān* [Ideology and Discourse]. Translated by Moḥsen Nobakht. Tehran: Sīāhrūd. [In Persian]
- Woolcock, M. (1998). "Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework." *Theory and Society*, 27(2), 151-208.